

**А. Г. КАРАСЬ. ПРАВОВА КУЛЬТУРА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:
ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Стаття присвячена питанню правового та філософського осмислення феномена правової культури, яке зумовлене як практичними проблемами трансформації посттоталітарного українського суспільства, так і теоретичними проблемами, пов'язаними зі світоглядно-методологічною переорієнтацією правознавства на глибоке осмислення процесів сучасного суспільно-правового розвитку.

Ключові слова: культура, правова культура, українська правова культура.

Статья посвящена вопросу правового и философского осмысления феномена правовой культуры, которое обусловлено как практическими проблемами трансформации пост тоталитарного украинского общества, так и теоретическими проблемами, связанными с мировоззренческо-методологической переориентацией правоведения с целью глубокого осмысления процессов современного общественно-правового развития.

Ключевые слова: культура, правовая культура, украинская правовая культура.

This article dedicated to the issue of legal and philosophical interpretation of the legal culture phenomena caused by both the practical problems of post-totalitarian Ukrainian society transformation and theoretical problems of convictional methodological diversion of law with the aim to the deep rethinking of modern legal society development process.

Key words: culture, legal culture, Ukrainian legal culture.

Поняття «культура» походить від латинського «culture», що в перекладі означає оброблення, виховання, поклоніння, шанування. Одночасно під культурою розуміють усе те, що створене людиною (тобто артефакти), а не природою. У цьому сенсі культуру визначають також як антропогенний ландшафт, тобто як штучне середовище проживання людей, створене ними на додачу до природного середовища. Слушним є твердження, що правова культура є правовим середовищем проживання людей. Конкретніше – це сукупність текстів (правових актів), що відображають правову реальність, а також діяльність з їх створення, зберігання, трансляції та ін.¹

Проблема правової культури не випадково актуалізується у сучасній українській державі. Даний факт пов'язаний зі становленням і формуванням правової системи і необхідністю надати відповідь на питання, що робить правову систему власне українською. Безумовно, таким чинником виступає правова культура. Крім того, це пов'язано з процесами глобалізації та євроінтеграції, які, руйнуючи кордони між традиційними правовими системами національних держав, несуть загрозу втрати ними своєї національної специфіки, основою якої є саме правова культура.

Таким чином, актуальність правового та філософського осмислення феномена правової культури зумовлена як практичними проблемами трансформації посттоталітарного українського суспільства, так і теоретичними проблемами, пов'язаними зі світоглядно-методологічною переорієнтацією правознавства на глибоке осмислення процесів сучасного суспільно-правового розвитку. Вищезазначене, а також важливе суспільне значення правової культури в правовому житті України актуалізує необхідність всебічного дослідження цього феномена, розкриття його

змісту, аналізу шляхів розвитку в сучасних умовах реформування суспільних відносин.

Категорія правової культури є досить широкою і включає в себе різноманітні явища духовного життя суспільства (цінності, ідеології, концепції та інше), вона є більш придатною для правового аналізу ніж категорія «традиції». Правову культуру можна представити як певну смислову єдність, яка складається з правових концепцій, джерел права, правової методології і правової аргументації, легітимації права, а в більш широкому сенсі – із загальних правових цінностей і загального праворозуміння. Таким чином, у понятті «правова культура», порівняно з поняттям «правова система», акцент зміщується з інституційних моментів на момент цінностей. Правова культура – це перш за все основа цінностей та ідеалів.

Перші вказівки на необхідність поважати закон (тобто розвивати правову культуру) зустрічаються в роботах Платона, Цицерона, римських юристів. Особливе місце посідає повага до права і закону у вченнях мислителів епохи Просвітництва та перших буржуазних революцій, у фундаментальних працях І. Канта і Г. Гегеля. Увагу культурному вихованню приділяли українські філософи, правознавці і політичні діячі — Т. Шевченко, М. Драгоманов, В. Винниченко, М. Грушевський, М. Палієнко, Ф. Тарановський, Б. Кістяківський.

В сучасній науковій літературі питання правової культури було досліджено у працях видатних українських і російських вчених О.В. Аграновської, С.С. Алексєєва, В.Д. Бабкіна, В.А. Бачининої, К.С. Бельської, В.О. Бурмистрова, А.М. Величко, В.В. Головченка, В.Г. Графського, О.В. Зайчука, В.П. Зеніна, Д.А. Керімова, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, В.О. Котюка, В.М. Кудрявцева, О.А. Лукашевої, М.І. Матузова, Г.Д. Маркової, І.Д. Мішиної, Г.О. Мурашина, Є.В. Назаренко, В.В. Оксамитнина, П.М. Рабіновича, Р.К. Русінова, В.П. Сальникова, Р.А. Сафарова, О.П. Семітко, С.С. Сливкою, С.Р. Станік, О.В. Татаринцевої, Є.І. Федика, А.Н. Шитової, Ю.В. Ячменевої, а також іноземними дослідниками Р. Давидом, К. Жоффре-Спінозі, І. Анденесом, Е. Бланкенбергом, Д. Блеком, П. Вормолдом, Дж. Джонсоном, К. Хострапом, М. Лауренсом, М. Фрідманом, Г. Шейбергом, Д. Сарторі, М. Доганом, Ж. Зіллером та ін.

У Радянській Україні при визначенні поняття правової культури увага акцентувалася на суб'єктивно-психологічних характеристиках: знання особою законодавства, усвідомлення змісту і спрямованості законів та підзаконних актів, формування поваги до них, почуття законності та справедливості². При цьому недостатньо враховувалася світова теорія культури – фундаменту правової культури як суспільства, так і кожної людини зокрема.

У 80-90-х роках ХХ ст. з'являються цікаві праці правового, філософського, соціологічного характеру, в яких висвітлювався широкий спектр проблем правової культури суспільства, особи³. Це дало змогу аналізувати правову культуру комплексно у більш широкому плані, але через високий ступінь теоретизації були залишені поза увагою деякі практичні аспекти процесу формування правової культури особи.

У сучасній Україні увага науковців зосереджена на проблемі правового виховання громадян, на подоланні правового нігілізму. Але недостатньо розробленими залишаються питання змістовного наповнення системи правового виховання, визначення пріоритетних методів і засобів правовиховного впливу. Отже, існує потреба у продовженні пошуку шляхів та засобів формування правової культури особи на сучасному етапі. Підвищення рівня правової культури і правосвідомості

людини визначено як один з основних напрямків державної політики у Засадах державної політики України в галузі прав людини, затверджених постановою Верховної Ради України ще 17 червня 1999 р. № 575-XIV.

В науковій літературі і дискусіях вживається головним чином оціночне поняття правової культури, в межах якого вона розуміється як певний якісний ступінь володіння правовими процесами, ступінь відповідності цим вищим еталонам. Найбільш відоме визначення правової культури, запропоноване В.І Камінською і А.Р. Ратиним. «Під правовою культурою, – пишуть вони, – передбачається розуміти систему суспільних й ідеальних елементів, що відносяться до сфери дії права і їх відображення у свідомості й поведінці людей»⁴. У якості елементів правової культури А.Р. Ратинів пропонує виділяти: право; правовідносини; державні органи й громадські організації, що забезпечують виконання права; правосвідомість; правову поведінку, тобто систему практичної діяльності людей по виконанню й застосуванню права⁵.

Н.М. Кейзеров уважає, що до зазначених елементів правової культури суспільства «слід додати категорії політичної оцінки права й правової поведінки»⁶. Проте, до правової культури С.С. Алексєєв і А.П. Семитко підходять інакше. С.С. Алексєєв виділяє чотири елементи, до яких відносить рівні правосвідомості, законності, досконалості законодавства, юридичної практики⁷. А.П. Семитко теж вважає за необхідне акцентування уваги на рівні розвитку законодавства, правової практики, правосвідомості при характеристиці структури правової культури суспільства. На його думку, структурними елементами правової культури виступають компоненти правової системи (правові тексти, діяльність, свідомість і розвиток суб'єктів), узяті у стані їх розвитку .

Точка зору С.С. Алексєєва й А.П. Семитко представляється в цілому переконливою – тут ідеться не просто про правові явища, а про рівень їх досконалості. Разом з тим, вона вимагає деякого корегування. З одного боку, пропонується структура виходить неповною, тому що не можна залишати за рамками правової культури норми права й правові відносини, з іншого боку – ця структура передбачає вичленювання тих її характеристик, які не утворюють самостійних елементів. Навряд чи доцільно рівень досконалості законодавства і юридичної практики виділяти в якості самостійних складових частин цього суспільного явища. Безумовно, зазначені компоненти важливі й характеризують правову культуру суспільства, але вони не самостійні й входять до складу інших елементів правової культури. Наприклад, не можна вести мову про правові відносини або правову діяльність без урахування ступеня досконалості законодавства і юридичної практики. Досконалість законів – лише зовнішня форма рівня об'єктивного права.

А.В. Цукрів і А.Р. Ратинів пишуть, що правова культура справляє організаційно-регулюючий вплив у питанні забезпечення соціально-позитивної поведінки, попередження негативних проявів і усунення сприятливих їм факторів при розв'язку соціальних завдань будь-якої сфери й будь-якого рівня життя суспільства⁸. Вона виступає необхідною умовою розвитку демократії, а демократія, в кінцевому підсумку, потрібна для того, щоб у суспільстві існувала законність і тріумфувала справедливість, закріплювалась морально здорова атмосфера.

На наш погляд, заслуговує на увагу спроба класифікації системи правових цінностей у правовій культурі суспільства. По-перше, це цінності геополітичного характеру (територіальна цілісність, рівноправність партнерства в міжнародних відносинах); по-друге, цінності в правоохоронній сфері (локалізація криміналь-

них тенденцій, установлення прийнятного для соціальної стабільності балансу між правомірними, тінювими й кримінальними механізмами соціального регулювання, а також між публічними інтересами держави, корпоративними й приватними інтересами, що зустрічаються в процесі правоохоронної діяльності); по-третє, цінності правомірної поведінки; по-четверте, цінності системи юридичних гарантій, що забезпечують ефективний правовий вплив на поведінку суб'єктів права й ін.⁹ Досягнення перерахованих цінностей, у першу чергу, досягається правомірною поведінкою суб'єктів юридично значимих суспільних відносин.

Варто зазначити, що структура правової культури має складний характер. Залежно від носія (суб'єкта) правової культури її поділяють на правову культуру суспільства, правову культуру соціальної (професійної) групи і правову культуру особи. Кожному з цих суб'єктів притаманні свої цінності, характерні риси, функції та інші характеристики.

Правова культура суспільства – різновид загальної культури, яка є системою цінностей, досягнутих людством у сфері права, і тих, що стосуються правової реальності даного суспільства. Правова культура суспільства залежить від рівня правового розвитку різних соціальних груп, а також від рівня розвитку окремих індивідів. В цьому аспекті виділяють правову культуру населення, групову культуру і правову культуру особи.

Сутність правової культури суспільства визначає зміст її основних компонентів та структури. Правова культура суспільства передбачає: 1) встановлення в суспільстві права, що означає створення цивілізованого законодавства, забезпечення в законодавстві та інших нормативно-правових актах держави принципу справедливості і гуманізму, визначення природних невідчужуваних прав і свобод людини, її честі і гідності, а також визначення гарантій їх здійснення; 2) забезпеченість правопорядку – тобто реалізація демократичного процесу законодавства і правотворчості у цілому; забезпечення верховенства Конституції і законів у системі нормативних актів держави; забезпечення правової законності у процесі правовідносин та застосування права державними органами; наявність демократичного, професійного і престижного правосуддя та професійної системи правоохоронних органів, здатних у процесі своєї діяльності забезпечити охорону правопорядку, захист прав і свобод, честі і гідності людини; 3) наявність розвинутої правосвідомості суспільства, масової правосвідомості соціальних груп, професійної правосвідомості, орієнтованої на розуміння, визнання і захист загальнолюдських цінностей у галузі правового регулювання; престижний статус правової думки.

Правова культура особи – це система правових знань, вмінь, навичок, емоцій, почуттів, які проявляються у правомірній діяльності і поведінці. Правова культура неможлива без людини та її діяльності, без прогресивної спрямованості цієї діяльності та передового мислення. Вона виступає як соціальне явище, що має яскраво виражену мету і охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її фактичному функціонуванні і розвитку.

Визнаючи самостійність, ініціативу й активність особистості, свободу вибору своїх дій у відповідності зі сформованою обстановкою в межах дії правових норм, право тим самим забезпечує розвиток особистості, недоторканність її прав і гідності, задоволення потреб та інтересів у тім обсязі і тій якості, які визначені рівнем соціально-економічного, політичного розвитку даного суспільств. Це виз-

начає соціальну цінність правової культури як усього суспільства в цілому, так і правової культури особистості як її складового елемента. Тобто, чим вище щабель розвитку правової культури, тим ширше коло осіб, які користуються благом свободи, тим багатші якість і розмаїття потреб, що задовольняються, рівень забезпечення позитивних якостей людини, свідомого й морального використання соціальної свободи, а також тим досконаліші й гуманніші способи захисту прав і свобод людини¹⁰.

Правова культура – один з факторів цивілізованого прогресу в суспільстві. Методологічні та соціально-теоретичні принципи визначення її сутності пов'язані з виявленням ставлення колективу, класу, групи, суспільства до свого соціального та правового життя, змісту, характеру і цілей права, характеру держави, правових і суспільних процесів, явищ, фактів, законів, механізмів, форм і засобів функціонування. Тому критерієм оволодіння правовою культурою може бути тільки сама реальна практична правова діяльність, але діяльність змістовна і результативна, дія добра суспільства і кожної конкретної особи.

Сутність правової культури в умовах перетворення українського суспільства має характеризуватися діалектичним синтезом протилежностей – об'єктивного і суб'єктивного в людині. Це означає, що на індивідуальному чи груповому рівні правова культура, що виступає тією ланкою, яка пов'язує три складові суспільного життя – особу, культуру, право, – повинна показувати: 1) міру засвоєння особою досвіду правового розвитку суспільства в минулому і тепер; якою мірою цей досвід враховується в її правовому мисленні і правових відносинах, чи допускаються помилки та прорахунки минулого в сучасному правовому житті; 2) міру оволодіння особою культурою правового мислення як теоретико-методологічним інструментарієм правових знань, аналізу і оцінок політико-правового життя суспільства; здатність особи прогнозувати результати своєї діяльності, а також результати політичної діяльності соціальних груп, владних структур, політичних та громадських організацій; 3) якою мірою культура правового мислення та культура правової діяльності збагачують духовно-практичний світ особи в цілому, сприяють перетворенню об'єктивних умов правового життя суспільства за законами гуманізму, демократизму, громадянської відповідальності й обов'язку.

У цьому зв'язку значної актуальності набуває питання про з'ясування політико-правових орієнтирів громадян України. Наукові дослідження свідчать, що у суспільстві зростає правова активність, посилюються суперечності, поляризується правова свідомість людей. Ці процеси відчутно контрастують із місцем ціннісних орієнтацій людей у сфері громадсько-правової діяльності в минулому.

Правова культура в демократичному суспільстві має бути спрямованою на виховання таких людей, які поважають закон, але чинять супротив у тому випадку, коли їх права порушуються. Її реалізація може бути дієвою, якщо у кожної людини будуть чіткі ідеї обмеження влади та готовність боротися законними засобами для підтримки цих обмежень.

Культурний розвиток того чи іншого народу не завжди супроводжується формуванням правової культури, яка передбачає осмислення тих державно-правових проблем, що стоять перед політичними інститутами для розбудови держави. Правова культура визріває на основі загальної культури. Складність формування правової культури в Україні впливає вже з її історії. Є. Маланюк зазначає, що «коли думаєш про нашу культуру, культуру нашої землі – передовсім пригадуєш, як бурхливо політична історія по ній проходила. І як історія періодично перетинала тяглість нашої культури, як унеможливлювала її безперервний розвиток»¹¹.

На думку українського дослідника В. Поплужного, нерозвиненість, а тим більше втрата громадянськості, створює «чорну діру» у людській самосвідомості, що, фактично, означає «кінець особистості, перетворення її на якогось притаманного «космічного» індивіда¹². Компонентом громадськості, за В. Поплужним, є права свідомість, високий рівень якої дозволяє говорити про людини як про вільного суб'єкта права, яка є законослухняною, дотримується обов'язків та підтримує правопорядок. Разом з тим, така людина вимагає від держави гарантій захисту своїх прав і свобод.

Очевидно, що за роки незалежності України чимало змінилося як у житті суспільства, так і у свідомості громадян. Втім, про повне викоринення тих деформацій правової свідомості людей, які склалися за радянських часів, говорити ще зарано. «Такий конфлікт, – як зазначають Р. Павленко та С. Рябов, – призводить до появи досить цікавого типу свідомості, який можна позначити терміном Дж. Оруелла – «двосмислення», коли одна й та сама людина здатна виступати за цінності демократичного суспільства та разом з тим обстоювати цінності «світлого минулого»¹³.

Недовіра до соціально-політичних інститутів та структур, нееквівалентність соціального обміну, надзвичайне поширення корупції та хабарництва в найважливіших сферах життєдіяльності суспільства посилюють зневагу, нігілістичне ставлення до законів як регулятивної основи у стосунках між державою та громадянами. Така ситуація загрожує заміною демократичного принципу «всі рівні перед законом» – принципом «всі рівні перед беззаконням», появою такого феномену як «соціальний захист громадян від держави», що не здатна захистити своїх громадян незважаючи на їх соціальний статус та матеріальні статки. Зрозуміло, що за таких умов говорити про правову культуру, тим більше про її високий рівень не доводиться.

Прагнення оформити Українську державу як демократичну, правову державу з розвинених громадянським суспільством, на сьогодні, переважно має декларативний характер, форму лише зафіксованих положень у державних законах та інших нормативно-правових документах. Серед причин – відсутність належної уваги з боку держави до проблем правової культури. Визнання на вищому державному рівні в якості ґрунтовних принципів нашої держави принципів демократії, правової, соціальної держави, можливо, чи не єдиний крок України в напрямку формування та подальшого підвищення правової культури громадян. Адже декларація таких положень безумовно передбачає наявність правової культури. Разом з тим, є хибною думка про те, що процес формування правової культури буде відбуватися сам собою по мірі формування демократичних інститутів, створення ефективної правової системи тощо. Дані процесу взаємозалежності, і гальмування одного з них, неминуче призведе до негативних наслідків в цілому.

На думку Л. Габелюк, правомірно стверджувати, що в якості причини, що перешкоджає процесу формування правової культури в сучасній Україні, є відсутність політичної волі у правлячій еліті щодо активізації даного процесу¹⁴. Проте варто зосередити увагу на перспективах процесу формування правової культури. Еволюція формування правової культури, як зазначає Ю.Ганжуров, починається зі створення громадської думки «як рушійної сили суспільної поведінки, зокрема в частині мотивації дій громадськості під час здійснення виборчого та референдумного процесів». У ході її трансформації відбувається заміна змісту громадської думки на категорію «знання». «Саме ця категорія, –

зазначає Ю. Ганжуров, стає провідним чинником формування правової культури». Тож, в сучасних умовах своєї важливості та актуальності набуває питання про способи впровадження таких знань у свідомість громадян. Іншими словами, визначення форм передачі правових знань населенню є визначальним для загального процесу формування та підвищення правової культури. На думку Ю. Ганжунова, функцію поширення правових знань, поряд з іншими покладеними функціями, повинен виконувати єдиний законодавчий орган – парламент. Дану функцію, за Ю. Ганжуровим, парламент повинен виконувати у кількох аспектах. По-перше, законотворча діяльність парламенту повинна бути внесена до інформаційного поля, тобто мова йде про оприлюднення нормативно-правових актів. По-друге, зважаючи на те, що рівень підготовки тих, хто має засвоїти правові знання, вимагає відповідної допомоги в опануванні змісту правової інформації, тому «доречним є підвищення ролі тлумачення права як комунікативної категорії у процесі формування правової культури громадян»¹⁵.

Таким чином, особливої важливості в ході формування правової культури набуває процес набуття правових знань громадянами країни. Водночас, наголосити на тому, що наявність, нехай навіть у переважній більшості населення правових знань не дає підстав для ствердження факту оформлення правової культури. Формування правової культури вимагає цілого комплексу заходів, серед яких провідну роль відіграють заходи щодо забезпечення належної охорони прав і свобод громадян в усіх сферах суспільного і державного життя, створення умов ефективного захисту в разі порушення законів. Іншими словами, особливої важливості набуває створення соціально-економічних, політичних, юридичних гарантій, встановивши різноманітні правові засоби захисту прав і свобод.

Правова культура, процес її формування, функціонування та розвитку є неодмінною умовою динамізації трансформаційних процесів, становлення в Україні правової держави і громадянського суспільства. Зрілість правової культури є важливим чинником здійснення суспільно-правової реформи в країні, утвердження принципу верховенства права в усіх сферах суспільного життя, реалізації правового статусу особистості, її прав і свобод. Розвинений рівень правової культури людини і суспільства, в якому функціонують ефективні інститути відтворення її цінностей, є умовою формування в Україні демократичних засад життєдіяльності, багатовимірних способів освоєння особистістю суспільно-правового буття. Правова культура є необхідною умовою розвитку інтелектуального, духовного потенціалу народу, утвердження цілісної системи світоглядно-ціннісних орієнтацій, передусім сучасного юридичного світогляду, правових ідеалів, сучасного праворозуміння.

Правова культура, яка органічно поєднує в собі національні і загальнолюдські цінності, є неодмінною передумовою наближення й інтеграції України в європейський і світовий правовий простір. Нарешті, правова культура – це детермінанта, здатна стимулювати правовий прогрес, формувати суспільно-правове та духовне поле для реалізації правових цінностей, правового потенціалу людини.

1. *Пляков А.В.* Общая теория права. Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. – СПб: Изд-во СПб ун-та, 2004. – С. 469. 2. *Алексеев С.С.* Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. – М., 1966. – С. 35; *Лукашева Е.А.* В.И Ленин о правовой культуре и законности // Социалистическая законность. – 1969. – №4. – С. 24; *Марксистско-Ленинская теория государства и права. Основные институты и понятия.* – М., 1970. – С.105. 3. *Сальников В.П.* Соци-

листическая правовая культура: методологические проблемы. – Саратов, 1989. – С.143; *Лукашева Е.А.* Правосознание, правовое воспитание и правовая культура // Советское государство и право. – 1976. – №1; *Кайзеров Н.М.* Политическая и правовая культура. – М., 1983; *Балюк Г.И.* Взаимодействие правовой культуры и демократии. – К., 1984; *Зорченко Е.А.* Воспитание правовой культуры молодежи. – Минск, 1986. **4.** *Каминская В.И., Ратинов А.Р.* Правосознание как элемент правовой культуры // Сб.: Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М., 1974. – С. 43. **5.** *Ратинов А.Р.* Структура правосознания и некоторые методы его исследования // Методология и методы социальной психологии. – М., 1977. – С. 203. **6.** *Кейзеров Н.М.* Политическая и правовая культура. – М., 1983. – С. 113. **7.** *Алексеев С.С.* Проблемы теории и права: курс лекций. – Свердловск, 1972. – Т.1. – С. 179-180. **8.** *Теоретические основы предупреждения преступности.* – М., 1977. – С. 106. **9.** *Глушаченко С.Б., Романов Р.А.* Право как элемент общечеловеческой культуры // История государства и права. – 2003. – №6. – С.2–3. **10.** *Сальников В.П.* Правовая культура // Общая теория права (курс лекций) – Н. Новгород, 1993. – С.502. **11.** *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – С.9. **12.** *Поплужний В.* Українська громадянськість і її формування (міждисциплінарний аналіз) // Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Х.: Око, 1996. – С. 271. **13.** *Павленко Р., Рябов С.* Динаміка громадянського суспільства в Україні // Нова політика. – 1996. – № 5. – С.24. **14.** *Габелюк Л.* Правова культура: проблеми та перспективи становлення в сучасній Україні // Право України. – 2005. – №4 – С.27. **15.** *Ганжуров Ю.* Роль парламенту у формуванні правової культури громадян України // Людина і політика. – 2004. – №4. – С.142–143.]